

MUSEUMS

posten

NR. 2 / MAJ 2002

POST & TELE MUSEUM

Postspionen

Af Sune Christian Pedersen

En af de mest eventyrlige skæbner inden for postvæsenet fik uden tvivl Christian Christoffer Erlund (1673-1754), der startede sin karriere som landsforvist drabsmand, steg i graderne til generalpostdirektør for efter blot fem år at blive afskediget uden pension. Erlunds storhed og fald skyldtes hans enestående sans for intriger og spionage. Museumsposten bringer første del af historien om den listige postkontrollør, der skabte det første danske "sorte kabinet" under Den store Nordiske Krig.

I kølvandet på oprettelsen af de europæiske postvæsen i første halvdel af 1600-tallet fulgte en intens brevspionage. Brevhemmelighed var et fremmed begreb. Specielt i krigstid blev breve konsekvent opsnappet via postvæsenerne, kopieret og læst. Af samme grund blev brugen af chifre meget udbredt, hvis man da ikke ligefrem gjorde som kongen bad Corfitz Ulfeldt om i 1644: *„Dette herhosfølgende brev til Hannibal Sehested (den norske statholder) er vel så småt lagt sammen, at han (budet) kan bringe det fort i det træ, som sidder under hælen i støvlerne“*.

Omkring 1700 havde mange fyrster efter fransk forbillede oprettet deres egne „sorte kabinetter“ i forbindelse med postvæsenerne, der systematisk bedrev brevspionage. I Danmark skete det tilsyneladende ved en enkelt mands foretagsomhed under Den store Nordiske Krig.

Fra landsforvist til spionchef

Christian Erlund havde i sin ungdom rejst rundt i Europa, men var i 1699 vendt hjem til Danmark, hvor han tjente som lakaj. To år senere dræbte han i et slagsmål på kårde en anden lakaj og måtte atter forlade landet med en dødsdom hængende over hovedet. I 1703 blev han ansat som dansk postskri-

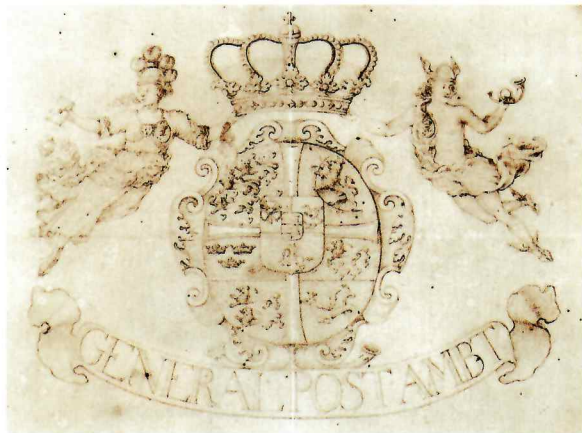
ver i Hamborg, og det var her, han begyndte at udfolde sit særlige talent for at åbne og kopiere breve uden at modtageren anede uråd. De opsnappede breve af politisk betydning sendte han omgående til den danske regering i afskrift. Sandsynligvis havde han allerede i disse år sekretærer til at hjælpe sig, for hans virke var kolossalt og omfattede på et enkelt år 433 kopier af breve, der samtidig blev indført i hans personlige kopibog.

Magnus Stenbock overgiver sin kårde til Frederik IV den 20. maj 1713. Maleri af Christian August Lorentzen. Tilhører Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød.

I 1709 blev Erlunds stilling styrket, da han blev udnævnt til postkontrollør i Danmark og Holsten, skønt han stadig ikke kunne rejse ind i landet. Fra sin position i Hamborg, der var det vigtigste knudepunkt for post i Nordeuropa, fik han nu adgang til langt flere breve og fik ikke mindst kopieret vigtig korrespondance fra svenske gesandter i Sachsen, Polen og Ukraine. *„Det mest kuriøse der ved var, at jeg sågar også fandt nøglerne til den svenske konge og hans ministres chifre eller karakterer, hvori relationerne til og fra kongen og senatet i Stockholm var skrevet“*, beretter Erlund i et erindringskrift fra 1719. Med dette gennembrud kunne Erlund dagligt holde den danske konge underrettet om de nyeste svenske planer og påfund.

Erlund blev nu benådet og kaldt

Det var under Erlund, at hovedpostkontoret kom til Købmagergade, og det var her, han grundlagde det første sorte kabinet i Danmark, hvor han ved hjælp af sekretærer og sit eget enestående talent for spionage afslørede svenske spioner og anslag mod kongen. Denne tegning fra 1727 af udsmykningen er det eneste minde om Christian Erlunds gård i Købmagergade. Den nedbrændte året efter, ganske kort tid efter „Generalpostambtets“ indflytning. Tegningen er bevaret i Rigsarkivet.

til København i 1712, hvor han blev forfremmet til overpostkontrollør og bestyrer af postens kasse. Ved siden af disse vigtige hverv fortsatte han som brevspion, og i de år blev der i hans sorte kabinet åbnet i hundredvis af breve.

Den tilfangetagne general

Sin største bedrift udførte Erlund i 1714, da han blev bedt om at overvåge korrespondancen til og fra den tilfangetagne svenske krigshelt, general og feltmarskal grev Magnus Stenbock, der sad i Kastellet. Det lykkedes Erlund at optræfle det netværk af agenter og officerer i Lübeck og Hamborg, som Stenbock konspirerede med under forskellige falske navne (han kunne fx optræde som Mathias Maes, Johan Schützer m.fl.). Her kunne Erlund til fulde udfolde sit talent for intrige. Snart havde han lært sig at beherske generalens håndskrift og begyndte nu at skrive sine egne tilføjelser i generalens breve, før de blev sendt videre.

„Midt i denne affære blev jeg engang ikke så lidt overrasket, da jeg tilfældigvis fik et brev i hænde fra

grev Stenbock (...) som var skrevet i karakterer (chifre)“. Generalen havde åbenbart fået ind- eller udsmuglet en chiffernøgle uden at være blevet opdaget. Nu havde Erlund et problem, for han „var ikke øvet i dechifring“, og ville derfor vanskeligt kunne fortsætte med sine forfalskninger. Heldigvis for Erlund fik han dog hurtigt brudt den simple kode, da han gættede navnet på en afsender (Aron Goldziher), og kunne indsætte dennes bogstaver i den chiffrerede under-skrift. Herefter kunne han gætte sig frem til resten af alfabetet, der til hans held var en simpel „cæsar-kode“, hvor klartekstens tegn var udskiftet med symboler.

I løbet af sommeren kom Erlund under vejrs med grevens planer om at flygte fra København, da han opsnappede et svensk brev, skrevet d. 24. juli til generalen om at „se at komme ud af det fordømte hul“ ved hjælp af skibet Neptunus, der skulle „indfinde sig ved første gode vind“. Erlund fik til generalens fortvivelse forhindret flugten og anbragt ham i en sikrere arrest.

En kuffert fuld af stats-hemmeligheder

Imidlertid havde postkontrolløren større planer med generalen. Det, der særlig interesserede ham, var en kuffert fuld af diplomatbreve, som Stenbock omtalte i et brev til den svenske agent Herman Fock i Hamborg 14 dage senere. Ved hjælp af nye forfalskninger fik Erlund manipuleret kufferten til København med en usædvan-

Kobberstik efter selvportræt af Magnus Stenbock, malet under hans fangenskab. Tilhører Det Kongelige Bibliotek.

lig fræk manøvre: Den mistroiske Fock blev af „Stenbock“ (Erlund) overtalt til at overlade kufferten til den hamborgske købmand Johan Dunt, der herefter sendte den med agende post til en adressat med dæknnavnet Christian Christoffer – Erlund selv, hvis identitet var ukendt af svenskerne. Erlund modtog kufferten d. 8. november og fandt blandt generalens papirer en „højest farlig og troløs“ traktat mellem hertugen af Holsten og den svenske konge, der aftalte, at hertugen for at bryde sin neutralitet til svenskernes fordel skulle få en andel i dele af den danske konges riger.

Den svenske general endte sit liv i dansk fangenskab i 1717, nedbrudt af en grov behandling, der gik over i historien (- den svenske).

Historien om Erlunds videre bedrifter og hans fald fra tinderne følger i næste nummer af MuseumsPosten.

Udstillingen „Schhh ... Fjenden lytter“ om hemmelig kommunikation kan ses på museet til og med den 4. august 2002.

Tegnet og stukket efter Originalen, som findes paa det kong. Kunsthøiimarsk. Kabin. af Nordenskiöld.

Pedalpost

Af Christina Bramsnæs

I by og på land og i al slags vejr har de trådt i pedalerne med op til 30 kg post i tasken. Historien om de cyklende postbude fortælles nu i museets nye vandreudstilling.

Bud på bicycle

På evig udkig efter hurtigere måder at få posten omdelt på, var postvæsenet rundt omkring i Europa tidligt opmærksomme på mulighederne i det mærkværdige transportmiddel, *bicyklen*, som så dagens lys i 1817, da tyskeren Karl Drais von Sauerbronn præsenterede sin løbemaskine med to hjul, *draisinen*.

Det engelske postvæsen indførte kort efter draisiner til kørsel på udvalgte ruter. Ordningen ophørte dog snart igen, idet den medførte alt for store udgifter til forsåling af

postbudenes sko. Draisinen var nemlig uden pedaler og skulle derfor skubbes op i fart med fødderne.

I Danmark prøvekørte postvæsenet i 1869 en *velocipede* – en tidlig cykelmodel med pedaler på forhjulet – der imidlertid blev fundet for usikker til formålet.

Ad grusede landeveje ...

I løbet af 1800-tallet gjorde opfindere og fabrikanter cyklen mere sikker og anvendelig. Efterhånden nåede man frem til den klassiske model med lavt forhjul, luftdæk,

kæde og pedaler. *Safety-cyklen* blev hurtigt populær i alle befolkningslag, og postvæsenet tog den nu op til genovervejelse, i første omgang til brug i landdistrikterne. Fra 1894 fik landpostbude tilladelse til at anvende cykel i tjenesten, hvis de vel at mærke anskaffede den for egen regning. Omkring 1894 svarede prisen på en cykel til otte måneders løn for et landpostbud, der tjente 20 øre i timen. Alligevel anskaffede mange bude en cykel selv, idet de ofte havde budjobbet som supplement til deres indtægt som

Postbud på tri-cycle, o. 1894. Post & Tele Museum.

Cykelbude til kassetømming ved Vesterbro Postkontor, o. 1907. Post & Tele Museum.

Med de cyklende bude viste postvæsenet sig frem som en moderne og effektiv institution. Det brystede man sig af – bl.a. på dette nytårskort af Alfred Broge fra 1904. Post & Tele Museum.

husmænd eller håndværkere. Med cyklen kunne de komme hurtigere gennem ruten og videre til dagens øvrige opgaver.

... og på toppede brosten

Postcyklen holdt sit indtog i byerne fra 1898, da man i København indførte cykler til uddeling af ekspresforsendelser og fra 1902 til kasse-tømning og brevombæring. I hovedstaden blev tjenestecyklen betalt af postvæsenet. Da cyklen stadig var en dyr investering, fulgte der med budcyklen udførlige instrukser om dens rette brug og behandling. I *Instruks for Cyklens Benyttelse* fra 1902 anmodes cykelbudet om at „(...) saa vidt muligt undgaa at køre over Sten, Skærver, skarpe Genstande, Huller eller Fordybninger; overalt, hvor det er muligt, bør den Del af Vejen, der er re-nest og jævnest, benyttes. Saadan Kørsel bør iagttages, for at Cyklen kan bevares for Stød, ved hvilke let en eller anden Del beskadiges.“ Ved en sådan omhu, lyder det, beskytter budet ikke kun cyklen, men også sig selv, fordi det er lettere og mere behageligt at køre en velholdt cykel.

Cykelpligt

I 1919 blev landpostbudene tjenestemænd med otte timers arbejdsdag. For at undgå stigning i postvæsenets udgifter, fik landpost-

budene fra 1921 pligt til at bruge cykel i arbejdet. Cyklen blev nu stillet til rådighed af postvæsenet.

Tidsbesparelsen ved cyklingen betød, at man kunne begynde at sammenlægge ruterne.

Sid rank

De cyklende postbude var for postvæsenet ikke kun en praktisk og tidsbesparende foranstaltning, men også et middel til at vise sig frem for omverdenen som en moderne og effektiv institution. Som nogle af postvæsenets mest synlige repræsentanter blev det forventet at cykelpostbudene gjorde god figur i gadebilledet. I forretningsordenen for Omkarteringspostkontoret i København hedder det i 1942: „Husk altid på, at den uniform De bærer, forpligter Dem til særlig korrekt optræden. Hold den pæn og i fin orden. De færdes meget på gader og veje, hvorfor folk lægger mærke til Dem. Intet ser mere grimt ud end et cykelbud, der hænger hen over styret, trædende på cyklen med svangen af foden. Sid rank og frit på cyklen, så man kan se, at det er en energisk ung mand, man har for sig. Derved gør De fin reklame for den etat, De tilhører, og hvor De i fremtiden skal tjene Deres brød.“

Denne cykeltur i 1960 har formodentlig været en af postbudets sidste i Aabybro land-distrikt. Samme år indledte Aabybro postkontor motoriseringen og indførte som det første sted i landet to biler til omdeling i landdistrikterne. Post & Tele Museum.

Med motor på

I 1950erne begyndte nogle landpostbude at bruge motorcykel i stedet for cykel. Da P&T i 1960 tog initiativ til at motorisere landpost-ruterne, blev det imidlertid bilen, der afløste cyklen. Bilerne blev gerne indsat på en rute, når et cyklende landpostbud gik på pension. Som regel kunne tre cykelruter lægges sammen til to bilruter. Ved at skifte cyklen ud med en bil kunne landpostbudet køre længere for at hente dagens post, komme videre omkring og uddele mere post på en dag. Nu var pakker heller ikke længere et problem.

Mens cykelpostbudene for længst er forsvundet fra landdistrikterne, sikrer de korte afstande og de umulige parkeringsforhold for biler i byerne, at de også fremover vil være et velkendt indslag i gadebilledet.

Vandreudstillingen følger i dagene 13.-17. august 2002 cykel-løbet Post Danmark Rundt, hvor den kan opleves på løbets publikumsområde i etapebyerne. Indtil da kan den indtil den 4. august 2002 ses på museets balkon på 1. sal.

En tidligere kollega vender hjem

– og han har taget sin kone med!

Af Erik Jensen

For nylig blev på en auktion i København udbudt to samhörrende malerier af hhv. *Justitsråd, postforvalter Elias Johannes Svane von Stöcken* (1769-1827) og hans hustru *Anne Dorthea* (1779-1839). De to guldalderportrætter, som begge måler 50 x 40 cm, fangede straks opmærksomheden, fordi von Stöcken er iført sin meget iøjnefaldende røde postuniform.

Post & Tele Museum. Fotograf: Jan Friis.

En af Kuglepostvognens op-havsmænd

Kunstneren er desværre ukendt, men det er postforvalteren absolut ikke. I fem år fra den 1. marts 1810 var von Stöcken leder af *Det danske Postkontor for den indgaaende Pakkepost* i København. Det var derfor ikke helt tilfældigt, at han af Generalpostamtet i 1811 blev udset til at være medlem af en kommission, der skulle vurdere mulighederne for at forbedre postbefordringen og herunder specielt at undgå skader under den hyppige omlæsning af posten undervejs. Kommissionens forslag om anvendelse af låsede lader eller kasser fandt ikke nåde i postens ledelse, men det videre arbejde resulterede fire år senere i konstruktionen af den be-

rømte Kuglepostvogn. Dens historie er fortalt i MuseumsPosten nr. 2/1996.

Den 1. marts 1815 blev det københavnske postvæsen omstruktureret. Von Stöckens afdeling blev slået sammen med afdelingen for udgående pakker og kom til at hedde *Københavns danske Pakkepostkontor*. Ved samme lejlighed ændredes hans titel fra postmester til postforvalter. Von Stöckens skudsmål lød, at han foruden at have den nødvendige fagkundskab også har *erhvervet større Routine i Omgangsmaaden med det blandede Publikum af alle Stænder fra de højeste til de ringeste, (...) samt den Aandsnærverelse og hastige Fatning, som er nødvendig for Chefen i*

et Kontor, hvorigennem den hele udenrigske Brevveksling gaar, og Avisdistributionen besørges, saavel som den Autoritet, der udfordres til styrelse af et stort Kontorpersonale. E.J.S. von Stöcken bestred sin høje stilling indtil sin død den 20. oktober 1827.

Nyerhvervelsen

Museet er nu ejer af portrætterne af von Stöcken og fru Anne Dorthea i sin nydelige sorte kjole. De to malerier er indtil videre op-hængt i museets foyer på 4. sal, og selvom der ikke for tiden afvikles nogen udstilling her, må man gerne tage portrætterne i nærmere øjesyn, når etagen er åben på tirsdage – fredage.

Med alt godt fra havet

Af Jan Hübertz Gøricke

En Enigma fra bunden af Vemmingbund er foræret til museet. Den er udstillet i særudstillingen „Schhh... Fjenden lytter.“

I øjeblikket er den medtagne Enigma-kodemaskine nænsomt sat i bunden af en montre, mens en mindre mængde sand, sten og skaller danner en autentisk kulisse for dens skæbne. Enigmaen er givetvis blevet smidt overbord af besætningen på et af de mange tyske skibe, der opholdt sig i Flensborg Fjord i

tiden op til befrielsen i 1945. Det stod i instrukserne, at besætningen skulle sørge for, at kodemaskinerne ikke faldt i hænderne på fjenden.

Nærmere angivet er Enigmaen fisket op af en fisker i Vemmingbund sydvest for Sønderborg for knapt ti år siden. Sådan er historien i hvert fald blevet fortalt af en

Den omvendte oval

Af Erik Jensen

Et af dansk filatelis allerstørste klenodier er blevet overdraget til museet. Det skete den 2. januar 2002 ved et møde hos giveren, Københavns Philatelist Klub.

Det drejer sig om en særdeles sjælden variant af ét af Danmarks almindeligste frimærker – det tofarvede 8 øres frimærke, der i årene 1875-1902 dækkede den indenrigske landsporto for breve af vægt indtil 250 g. Så sjælden er „den omvendte oval“, at man kun kender dette ene eksemplar.

De tofarvede frimærker

Det kalder man den første danske frimærkeserie, der var forsynet med angivelsen „Danmark“. Serien blev introduceret i 1870 med værdiangivelsen „skilling“, som fra 1875 blev ændret til „øre“. De sidste mærker i denne type blev trykt i 1905. Mærket blev tegnet og graveret af Philip C. Batz og trykt i bogtryk hos firmaet H. H. Thiele i København. Kendetegnet for serien var, at de neutrale rammer blev trykt for sig i én farve og det ovale midterstykke med landenavn og værdi i en anden farve.

Populær frimærketype

8 øres frimærket blev i årenes løb fremstillet i ikke mindre end 122 oplag af varierende størrelse. Mere end 691 mio. eksemplarer blev det til i alt. Imellem mange af genoptrykningerne blev trykformen adskilt og samlet på ny. Rammerne var ikke helt symmetriske i begge ender, så der kendes utallige eksemplarer på, at enkelte, flere eller endda alle rammer i en trykform er monteret omvendt. Fordi papiret sommetider blev vendt forkert, kendes der også adskillige frimærker med omvendt vandmærke, men ovalerne blev derimod pga. teksten aldrig vendt på hovedet. Disse uregelmæssigheder har gjort de tofarvede frimærker til de danske filatelisters yndlingsområde.

Opdagelsen

Den omvendte oval befandt sig i samlingen hos en af Danmarks største samlere af de tofarvede frimærker, nu afdøde landsdommer i Viborg, Børge Schäffer. Han kunne ikke trykbestemme mærket ud fra de kendte kendetegn, men i 1975 lykkedes det vor tids største kender af de tofarvede, Lasse Nielsen, København, ved hjælp af et indgående studium af takningens udførelse og sammenligning med tusindvis af andre mærker fra samme oplag at påvise, at det umulige faktisk er sket – én af ovalerne i de to tryk-

Frimærket er IKKE vendt på hovedet. Den grå ramme er retvendt, men trykkeren kom til at vende én af de 100 ovaler omvendt, da han forberedte trykformen til et af de to ark, der blev trykt samtidigt. Selvom der må være trykt flere ark med denne trykform, har man indtil nu kun genfundet dette ene frimærke. Check hellere dine dubletter en ekstra gang!

forme var blevet vendt på hovedet. Efter Schäffers død overgik hans samling til Københavns Philatelist Klub til studieformål, men klubben har besluttet, at netop unikumet „Den omvendte oval“ skal befinde sig i Post & Tele Museum.

„Den omvendte oval“ og hele den fantastiske historie om dens tilblivelse og opdagelse udstilles i Frimærkekabinettet på 3. sal i perioden 1.-30. juni 2002 inkl.

ukendt „Jens-Peter.“ Han forærede den for nogle år siden til Jesper Sørensen fra Sønderborg sammen med historien om, hvordan den bogstavelig talt dukkede op til overfladen af Vemmingbund.

Enigmaen har stået hos Jesper Sørensen i en kortere årrække, indtil en af museets hjælpere formidlede foræringen til Post & Tele Museum. Vi er først og fremmest giver, Jesper Sørensen, en stor tak skyldig, men i dette tilfælde også formidleren, Geert Willendrup.

Især er vi glade for, at kodemaskinen ikke er blevet rensat, men er blevet bevaret med „alt godt fra havet“ og dermed sin historie.

Enigmaen er udstyret med tre ud af sandsynligvis fem mulige kodehjul. Foran ses en koblingstavle med ti ledninger til ombytning af 20 bogstaver. Det mulige antal kodenøgler med denne maskine har været enormt. Typen var i brug i den tyske hær fra 1938. Post & Tele Museum. Foto: Jan Friis.

Udgivet af:
Post & Tele Museum

Redaktion:
Birgitte Wistoft (ansv.)
Erik Jensen

Layout: Finn Evald
Repro og tryk: Center-Tryk, Holbæk

MuseumsPosten udgives fire gange
årligt og tilsendes gratis ved hen-
vendelse til museet. Næste nummer
udgives i august 2002.

Oplag: 36.000
ISSN 0909-1920

Forsiden:
Plakmotiv til særudstillingen
„Fjenden lytter“. Udført for museet
af tegneren Hans Michaelson.

Adresse:
Post & Tele Museum
Købmagergade 37
Postboks 2053
1012 København K
Tlf.: 33 41 09 00
E-mail: museum@ptt-museum.dk
www.ptt-museum.dk

Åbningstider:
Museet
Tirsdag-Lørdag kl. 10-17, onsdag dog
kl. 10-20,
søndag kl. 12-16. Mandag lukket.

Café Hovedtelegraf
Købmagergade 37, 5.
Tlf. 33 41 09 86
Samme åbningstider som museet,
men køkkenet lukker en time før
museets lukketid og er også lukket
kl. 16-17.30 på onsdage.

Studiehuset
Valkendorfsvej 9
Tlf. 33 41 09 00
Åbningstid:
Tirsdag-fredag kl. 10-15 samt den
første lørdag i måneden kl. 10-15.

DET SKER PÅ POST & TELE MUSEUM:

Frimærkeudgivelse

7. august 2002 udgives fire frimærker med postkøretøjer, tegnet af Fritz Knudsen. Motiverne er hhv. en Nimbus med sidevogn, en Bedford CALV varevogn, en Renault 4 varevogn og en Volvo lastvogn. To af køretøjerne, Nimbussen og landpostbilen, kan ses in natura på museet.

Til 4. august 2002

Schhhh ... Fjenden lytter

Særudstilling om hemmelig kommunikation og overvågning, spioner og hemmelige koder, 2. Verdenskrig og Enigma. Udstillingen er fuld af eksempler på overvågning, som publikum selv er en del af.

Til 4. august 2002

Pedalpost

Landpostbudene var blandt de første, der tog cyklen i brug i deres arbejde. På balkonen, 1. sal, fortæller en ny særudstilling om de cyklende postbudes plads i cyklens kulturhistorie. Udstillingen følger siden cykelløbet Post Danmark Rundt fra den 13. til den 17. august 2002.

Til 22. september 2002

Jens Rosing

I Café Hovedtelegraf udstilles et bredt udvalg af den grønlandske kunstner Jens Rosing's akvareller, som har været forlæg for grønlandske frimærker med motiver fra øens flotte natur og særprægede dyreliv.

For børn og unge

I museumsværkstedet kan man alle dage skrive med pen og blæk eller boltre sig i multimediecenter, Post & Tele Lab, Internet-café eller frimærker i kassevis.

10. juni-15. september 2002

Budskaber fra havet

Over sommeren 2002 vil man i et hjørne af udstillingerne på 3. sal kunne finde en dynamisk port til de åbne have mellem de nordiske lande. I lighed med en række andre nordiske museer og kulturinstitutioner opstiller Post & Tele Museum en særlig central, hvorfra man kan følge otte unge på en tre måneder lang kulturel søkspedition Norden rundt, hvor de beskæftiger sig med temaet „Budskaber til søs“. Gennem billedkunst, video- og lydoptagelser kommunikerer deltagerne løbende deres rejseindtryk rundt til centralerne, hvor de gennem hele ekspeditionens forløb kan opleves via Internet og videoopstilling.

